

Ы.А. Құттымұратова*Өжінияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты,
Нөкіс, Өзбекстан***Қарақалпақстанның солтүстік аймағындағы топонимикалық
атаулар**

Аңдатпа. Мақалада жинақталған материалдар негізінде Қоңырат ауданының ойконимдері, топонимдері, гидронимдері және нихронимдері қарастырылып, олардың семантикалық және грамматикалық құрылымдары талданады. Ономастиканың басқа салаларына қарағанда антропонимдер ерте пайда болған деп айтуға болады. Бұл антропонимдердің адамзат әлемімен тығыз байланысынан туындаған.

Түйін сөздер: ойконимдер, топонимдер, гидронимдер, микронимдер, ономастика

DOI:

Түсті: 13.08.2024; Мақұлданды: 19.09.2024; Онлайн қолжетімді: 5.12.2024.

Қарақалпақ аймағындағы ономастиканың барлық түрін толық қамти алмаймыз. Бұлардың ішінде ойконимдерді, топонимдерді, гидронимдерді, нихронимдерді жинаған материалдарымызды негізге ала отырып, оларды семантикалық және грамматикалық құрылысы жағынан талдау жасаймыз.

Ономастиканың антропонимдерге байланысты тарауы өзге салаларына қарағанда бұрын пайда болған деп қарауымызға болады. Оның себебі олардың адамзат дүниесіне байланысты болып табылады.

Адам, ру, тайпа және халық аттары ономастикаға айналғанда олардың негізгі белгілері есепке алынады. Тіл білімінде адам аттары туралы ономастиканың үлкен бір тарауы антропонимдер деп аталатынын біз білеміз. Ал, сол адам аттарының немесе антропонимдердің географиялық атауға айналуы кең таралған әрине, түрлі экстралингвистикалық фактор негізінде пайда болады. Бұл екі системаның бір-бірімен жақын қатынасынан, олардың сипатынан келіп шығады. Антропонимдерде де топонимдер сияқты тек объектілерді жекелестіруші, олардың бір-бірінен ажыратушы социалдық-лингвистикалық белгі ғана емес, сонымен бірге олар адамдардың этникалық белгісін, ұлттық өзгешелігін, қоғамдық саяси көзқарастарын да көрсетуші белгі. Сондықтан да олар арасындағы өзара қатынас өте ертеден басталады. Көптеген адам аттарының жер атауларына немесе керісінше, жер атауларының адам аттарына өтуі дәл сондай фактормен дәлелденеді.

Антропонимдер топонимикалық системаға өткенде, объекті белгілеуші, басқалардан ажыратушы отрибут қызметімен атқарады. Онда адам және объект арасындағы қатынас маңызды роль ойнайды. Алғаш белгілі бір аймақтағы адамдардың қоғамда тұтқан орны айрықша белгі болып қызмет етеді. Бұл белгілер түрліше түсіндірілуі мүмкін: адамның кәсібі, этникалық шығысы т.б. осы сияқты бірқатар жеке түрлерде көрінеді. Ақиқатында да көптеген қоғамдық терминдердің, лақаптардың және кейбір этнонимдердің топонимдерге өтуінде антропонимдер негізгі дерек болады. Мұндай түрдегі белгілердің

көпшілігі өз-өзінен жеке атқа айналмайды. Олар алғаш адам атымен бірге қолданылады. Кейін уақыттың өтуімен түрлі факторлар негізінде географиялық атауға өтеді.

Антропонимдер уақыт өтуімен тек құрылысы жағынан емес, ол өз мотивтері жағынан да өзгереді.

Қарақалпақстандағы Қоңырат ауданы аймағына тиісті ономастикалық атаулардың да көпшілік бөлігі антропонимдерге байланысты болып келеді. Мұндай атаулар сол объектінің белгілі бір адамға тиістілігін білдірген немесе сол жерге бірінші қоныс басқан адамның атымен аталған. Белгілі ономаст ғалым Т.Жанұзақов адам аттарының топонимдерге өту жағдайын былайша сипаттайды: (Көшпелі заманда әрбір рудың өзіне тән қыс қыстауы, жаз жайлауы болған, олар сол жерді басқарушы адамдардың, көбіне жерді иелеп отырған бай феодалдардың аттарымен аталып отырған)¹

Антропонимдердің бұл процесі Қоңырат ауданы аймағындағы топонимдерде де өз көрінісін тапқан. Ертеде пайда болған антропонимдер жеке адам аттарынан жасалып, сол жерді басқарушы адамдардың, сондай-ақ алғашқы қоныс басқан адам атына да қойылып отырған.

Осы аймақта жасаған атақты адамдардың немесе көсем, іскер, ақын, жазушы, батыр тағы басқа осы сияқты белгілі адамдардың атын мәңгілестіру үшін қойылған.

Қоңырат ауданы аймағында төмендегідей антропонимдерге байланысты ономастикалық атаулар кездеседі. Досжан ауыл, Мамыт ауыл, Атақан ауыл, Қалке ауыл, Сағыр ауыл т.б.

Осы Қоңырат ауданы аймағынан жинаған материалдарымыздың мағынасына, құрылысына қарай оларды іштей бірнеше топқа классификациялауымызға болады. Оны біз өз алдына бір бөлім етіп қарастырамыз.

Жоғарыда аталған Досжан ауыл, Мамыт ауыл, Атақан ауыл, Қалке ауыл тағы да басқа осы сияқты көптеген атаулар сол жерге тұңғыш қоныс басқан немесе сол ауылдың қалыптасуына себепші болған, яки сол ауылдағы бір беделді адамдардың атымен аталғандығын байқауға болады.

Сондай-ақ, осы атаулар негізінде жергілікті халық арасында әркілі аңыз-әңгімелер тараған. Ондай әңгімелердің көпшілігі тарихи шындыққа сәйкес келеді. Солардың көпшілігі Қоңырат ауданы аймағындағы қойымшылықтарға байланысты.

Мәселен, Дауыт ата қойымшылығы XVIII ғасырдың екінші жартысы XIX ғасырдың басында өмір сүрген адам. Оның мазары айналасындағы құлаған, әр дәуірде салынған естеліктердің материалдарынан тіктеліп, құлыптас XX ғасырдың екінші жартысында қойылған.

Мұндай естелік атамалар тарихшыларды да қызықтырып келеді.

Тарихшы ғалым Х.Есбергенов өзінің (Қоңырат тарихы және мәдени естеліктері) деген еңбегінде осындай географиялық атауларға көп көңіл бөлген. Әсіресе ол бұл еңбегінде қала, елді мекендер, қойымшылықтар туралы көптеген тарихи деректер келтіреді. Біз мұнда сол еңбектен де өзімізге тиісті материалдар алдық.

Пайғамбар қызы. Бұл елді мекен Қоңырат қаласынан отыз шақырым солтүстікте дария жағасында Құбатау қапталындағы дарияның ескі салаларының бірі Көкдария жағасында орналасқан. Ғалымдардың айтуына қарағанда Құбатау айналасы ескі қоныстардың бірі болып, ол жерде XII-XVIII ғасыр естелігі **Қыз қала** орналасқан. Соң ол Қыз қаланың айналасына қойымшылық пайда болып, (Қыз қойымшылығы) ислам діні әсерінің күшеюімен (Пайғамбар қызы) деп аталып кеткен болуы мүмкін.

Мінекей осындай тарихи дерегі бар антропонимдерге байланысты ономастикалық атауларды Қоңырат ауданы аймағынан көптеп кездестірумізге болады.

Қарақалпақстандағы қазақтарға тиісті адам аттарына тиісті топонимикалық атауларды қазақтар көп мекендейтін Тахтакөпір ауданынан да көптеп кездестіруге

1 Т.Жанұзақов Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы, 1961 жыл 66.б.

болады. Бұлардың көпшілігі бірінші қоныс басқан, сол ауылдың негізін салған немесе сол ауылда беделі жоғары, мәртебелі адамдар яғни, ру, ауыл басшыларының атына қойылған.

Дегенмен мұндай адам аттарына байланысты қойылған антропонимдер басқа топонимдерге қарағанда бірқанша өзгермелі болып келеді. Олар уақыттың өтуімен, заманның өзгеруімен халық тұрмысында болып жатқан жаңалануларға байланысты өзгеріп отырады.

Мәселен, елімізде соңғы жетпіс жыл ішінде ауыл, аймақ, елді мекендер, орман, тоғай, қала, өзен, көл тағы басқа да топонимдердің өзгертіліп қойылуы бұл сөзімізге дәлел бола алады. Мұндай атамалардың көбі елімізде социалистік түзімнің орнауына байланысты қойылғандығын көруімізге болады. Мәселен, Тельман, Гагарин тағы басқа да осындай атаулар мейлінше көбейіп кеткен-ді.

Соңғы жиырма жыл ішінде өз тәуелсіздігін алып, өз алдына мемлекет болып қалыптаса отырып өз территориясындағы жер-су атауларын өз саясатына сай қайта өзгертіп қоюды мықтап қолға ала бастады.

Қарақалпақстандағы жануарлар дүниесіне байланысты болған ономастикалық атаулардың көпшілігі шаруашылық пен аңшылық кәсібіне байланысты жағдайда пайда болған. Ол атаулар көбіне сол жерде аталмыш жануардың ерекше көп болуымен байланысты екені байқалады. Біз жинаған материалдар ішінде мұндай атамалар да көптеп кездеседі.

Мәселен, Құтан көл, Саранша ауыл, Құндыз көл, Бақалы, Жылан көл, Қоян сор т.б. Енді осылардың әрқайсысына жеке-жеке тоқтап өтеміз.

Қоян сор. Бұл да Қоңырат ауданындағы жердің аты. Жаз, күз, көктем айларында қояндар көбіне өзінің түсіне ұқсас болған сор жерлерде болады. Себебі сор жерлер қоянды дұшпандарынан жасырып қалады. Сондықтан қояндар сор жерлерде көп болады. Осыған байланысты бұл жердің аты да **Қоян сор** деп аталып кеткен.

Құндыз көл. Бұл атаудың да келіп шығуы соған ұқсас. Қарақалпақстан аймағында құтандар сияқты құндыз да шенде-шен ұшырайды. Құндыз суда жасайтын қымбат бағалы терілі жәндік. Оның терісінің әр қилы қымбат бағалы киімдер тігіледі. Құндыз өзінің тіршілігіне қолайлы жерде жасайды. Басқа хайуанаттарға қарағанда құндыз өте таза жасайды. Осы аталмыш көлде бір кездері құндыз болған. Сондықтан бұл көлдің аты **Құндыз көл** деп аталып кеткен. Бірақ қазір ол көлде құндыз жоқ. Дегенмен көлдің аты Құндыз көл.

Саранша ауыл. Саранша-шегірткенің бір түрі. Ол диханшылыққа қатты зиянды жәндік. Ертеректе саранша ерекше көбейіп, диханшылыққа көп зиян келтірген. Қариялардың айтуына қарағанда сол жылдары саранша топарымен көтеріліп ұшқанда күннің көзі көрінбей қалатын еді,-дейді. Ауыл адамдары қолдарына даңғыра алып, шегірткелерді қуатын болған. Сол шегіртке оқиғасына байланысты бұл жер Саранша ауыл деп аталып кеткен.

Қарақалпақ аймағындағы Қоңырат ауданының көпшілік бөлегі мал шаруашылығымен айналысады. Сондықтан да аудан территориясындағы жер-су атаулары жануарлардың аттарына қойылған:

Тайлақ жеген-атау аты.

Ат атқан-атаудың аты.

Жылқышы-атаудың аты.

Тай жеген-атаудың аты.

Маяжөн-атаудың аты.

Қарақтоқты-атаудың аты.

Бозайғыр-жердің аты.

Мал өлген-атаудың аты.

Қара бура-атаудың аты.

Ат кеткен-канал аты.

Есек кеткен-канал аты.

Өгіз кеткен-канал аты.

Бота шүңгіл-өзеннің аты.

Жылан жол-жердің аты.

Түйе жол-жердің аты.

Сондай-ақ, Қоңырат ауданы аймағынан біз жинаған материалдар ішінен өсімдіктерге байланысты атауларды да кездестіреміз. Мәселен, Жиде көл, Жиде тоғай, Сабан көл, Лимон канал, Ақбасты жап, Қамыс көл, Қоғалы, Жусан сай т.б. атауларды айтуымызға болады.

Жиде тоғай. Бұл жердің бұлайша аталуының да өзіндік себептері бар. Жиде-жеміс түріне жатады. Мұның екі түрі бар: бірі-жиде. Ол бармақ басындай болады. Ал, екіншісі-жігілдік деп аталады. Бұл жидеге қарағанда бірқанша кіші, ірі домалақ формада болады. Сондай айырмашылықтарына қарамастан дәмі бірдей. Немесе, жігілдік-жиденің жабайы түрі. Сондықтан да кейде екеуін де жиде деп атай береді. Біз айтып отырған **Жиде тоғайдағы** жиде-жігілдік. Бұл жерде жиде ерекше көп өсіп тоғайға айналған. Сол себептен бұл тоғайдың атын **Жиде тоғай** деп атап кеткен.

Ал, **Жиде көл** атауының келіп шығуы да соған байланысты. Себебі, осы аталмыш көл сол Жиде тоғайдың қасында жайласқан. Жағасында жиде көп өскен. Сондықтан да жергілікті халық бұл көлдің атын да сол жидеге байланыстырып, **Жиде көл** деп атап кеткен.

Сабан көл. Сабан – бұл салы өсімдігінің сабағы. Қоңырат ауданы ертеден-ақ салыгершілікпен айналысып келеді. Салы суды көп талап ететін өсімдік. Ол пісіп жетілгенше судың ішінде тұрады. Дихандар оның суын атыз қасындағы ой жерлерге қашырып, тазалап тұрады. Күзде піскен кезде салыны орып алады да, көбіне сабаны атыз ішінде қалады. Атыз ішінде қалған сабан желмен, сумен көшіп, ауысық суды жіберетін көлдерге кетеді. Біз айтпақшы болып отырған сабан көл атауы да осындай жағдайларға байланысты пайда болған.

Жусан сай. Бұл да жердің аты. Жусан – бұл шөл далада өсетін шөптесін өсімдік. Осы аталмыш жердің аты жусанның сол жерде ерекше көптігіне байланысты қойылған

Жауынғырдың көлі – қарақалпақтардың Қоңырат арысының бір бөлімінің атына қойылған көл.

Жідін – ауылдың аты. Жідін қарақалпақтардың қыпшақ руының бір тармағы.

Қазақ дария – жер және елді мекен атауы.

Қарахожаның бағы – жердің аты. Қарахожа қоңырат арысының Шүллік тайпасынан, ашамайлы руының бір тармағы.

Қорыта айтқанда, жергілікті атаулар өлкеміздің ой-қырын, байлығын білуімізге, ұлттық санамыздың өсуіне, өздігімізді, өз тарихымызды, халқымыздың белгілі перзенттерін тануымызға үлкен қызмет атқарады. Өйткені, географиялық атамалар (өлі сөздер) емес, олардың негізінде халықтың тұрмысы, тарихы, тілі және сол сияқты басқа да көптеген сырларды өз ішінде сақтап жатқан қазына болып есептеледі.

Солай етіп, Қарақалпақ аймағындағы топонимдерінің әр қилы құрамды екенін және де тереңірек зерттеуді талап ететін мәселелердің бірі болып есептеледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы, 1961.
2. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – Труды института

этнографии. Новая серия. –М.-Л., 1950. – Т. IX.

3. Қуттимуратова Ы. Изучение лексики казахского говора Кунградского района в лингвогеографическом аспекте // Вестник Челябинского государственного университета. Челябинск, 2011. - № 13 (228). – вып. 54. – С. 84-86.

4. Қуттимуратова Ы. Қоңырат районының қазақ говорындағы консонантизмге байланысты өзгешеліктер // Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Хабаршысы. – Нөкіс, 2011. – № 1. – Б. 78-80.

5. Қуттимуратова Ы. Қоңырат қазақтары сөйлесімінің тарихый лингвистикалық сыпаттамасы // Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлік университети Хабаршысы. – Нөкіс, 2011. - № 3-4. – Б. 126-127.

6. Kuttimuratova I. Professionalisms connected with fishing in the language of the kazakh people in

7. Kuttimuratova I. Muinak and Kungrad regions of Karakalpakstan // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. – Austria, 2016. – P. 34-37.

8. Қуттимуратова Ы. Қарақалпақстан Республикасы қазақ сөйлесімінде ұшырасатуғын араб-иран тиллеринен кирген сөзлер хақында // Илим хәм жәмийет. – Нөкіс, 2020. -№3. – Б. 63-64.

9. Қуттимуратова Ы. Қарақалпақстан Республикасы Қоңырат ауданындағы қазақтар тілін зерттеу мәселесіне // Ұлы дала: II гуманитарлық ғылыми форумы материалдары. – Астана, 2017. –Б. 596-602.

10. Қуттимуратова Ы. Қоңырат ауданындағы топонимикалық атауларға шолу // Norwegian journal of development of the international science. – Норвегия, 2021. - № 74. – Б. 46-47.

References

1. Janūzaqov T. Qazaq esımderinıñ tarihy [History of Kazakh names] Almaty, 1961. (In Kazakh)

2. Zhdanko T.A. Ocherki istoricheskoi etnografii karakalpakov. – Trudy instituta etnografii. Novaya seriya. [Essays on the historical ethnography of the Karakalpaks] –М.-Л., 1950. Vol. IX. (In Russian)

3. Kuttimuratova Y. Izuchenie leksiki kazakhskogo govora Kungradskogo raiona v lingvogeograficheskom aspekte [The study of the vocabulary of the Kazakh dialect of the Kungrad district in the linguistic and geographical aspect]// Bulletin of the Chelyabinsk State University. Chelyabinsk, 2011. – № 13 (228). – Issue 54. – P. 84-86. (In Russian)

4. Quttymuratova Y. Qoñyrat raionynyñ qazaq govoryndağy konsonantizmge bailanyshly özgeşelikler // Bulletin of the Karakalpakstan branch of the Academy of Fine Arts of the Republic of Uzbekistan. – Nukis, 2011. – № 1. – P. 78-80. (In Karakalpak)

5. Quttymuratova Y. Qoñyrat qazaqlary söilesiminiñ tarihyi lingvistikalıyq syptatlamasy [Historical linguistic characteristics of the conversation of konyrat Kazakhs] // Bulletin of the Karakalpak State University named after Berdak. – Nukis, 2011. – № 3-4. – P. 126-127. (In Karakalpak)

6. Kuttimuratova I. Professionalisms connected with fishing in the language of the kazakh people in

7. Kuttimuratova I. Muinak and Kungrad regions of Karakalpakstan // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. – Austria, 2016. – P. 34-37.

8. Quttymuratova Y. Qaraqalpaqstan Respublikasy qazaq söilesiminde usyrasatuğyn arab-iran tillerinen kirgen sözler xaqqynda [About the words from the Arabic-Iranian languages that the Republic of Karakalpakstan is exposed to in the Kazakh conversation] // İlim xām jämiet. – Nukis, 2020. -№3. – P. 63-64. (In Karakalpak)

9. Qūttymuratova Y. Qaraqalpaqstan Respublikasy Qoñyrat audanyndaғы qazaqtar tılın zertteu мәselesine [On the study of the Kazakh language in Konyrat District of the Republic of Karakalpakstan] // The Great Steppe: Materials of the II Humanitarian Scientific Forum. - Astana, 2017. –P. 596-602. (In Kazakh)

10. Qūttymuratova Y. Qoñyrat audanyndaғы toponimikalyq ataularğa şolu [Overview of toponymic names in Konyrat district] // Norwegian journal of development of the international science. – Norway, 2021. - № 74. – P. 46-47.

I.A. Kuttimuratova

Nukus State Pedagogical Institute named after Azhiniyaz, Nukus, Uzbekistan

Toponymic Names in the Northern Region of Karakalpakstan

Abstract. In the article, on the basis of materials, oykonoms, toponyms, hydronyms, nichronyms of the Kungrat region are collected, and their semantic and grammatical structures are analyzed. We can say that the branch of onomastics related to anthroponyms arose earlier than other branches. It has to do with the human world.

Keywords: oykonoms, toponyms, hydronyms, nichronyms, onomastics

Ы.А. Куттымұратова

Нукусский государственный педагогический институт им. Ажнияза, Нукус, Узбекистан

Топонимические названия в северном регионе Каракалпакстана

Аннотация. В статье на основе материалов собраны ойконимы, топонимы, гидронимы, нихронимы Кунгратского района, и проанализированы их семантические и грамматические структуры. Можно сказать, что ветвь ономастики, относящаяся к антропонимам, возник раньше других ветвей. Это связано с человеческим миром.

Ключевые слова: ойконимы, топонимы, гидронимы, нихронимы, ономастика

Автор туралы мәлімет:

Құттымұратова Ы.А. – PhD, доцент, Әжінияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты, Нөкіс, Өзбекстан.

Information about author:

Kuttimuratova I.A. – PhD, Associate Professor, Nukus State Pedagogical Institute named after Azhiniyaz, Nukus, Uzbekistan.

Сведения об авторе:

Куттымұратова Ы.А. – PhD, доцент, Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза, Нукус, Узбекистан.